

DOI: 10.34015/2523-4552.2024.3.03
УДК 343.8

Степанюк А. Ф.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри права
гуманітарно-правового факультету
Національного аерокосмічного
університету ім. М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»
ORCID: 0000-0002-0877-6319

НАУКОВА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ПРАЦІВНИКІВ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ

У статті досліджуються питання особливості процедури законодавчого регулювання застосування примусового годування позбавлених волі під впливом рішень Європейського суду з прав людини. Вказується на різницю між абсолютним правом на життя і здоров'я і суб'єктивним правом розпоряджатися своїм життям і здоров'ям у разі оголошення позбавленими волі голодування. З посиланням на міжнародні документи доводиться, що примусове годування позбавлених волі суперечить їх праву на особисту недоторканість і підпадає під ознаки катування. Показано, що участь лікаря у примусовому годуванні позбавлених волі є неприпустимою, оскільки не відповідає принципам медичної етики. В статті вказується, що більшість закріплених частиною 3 статті 116 Кримінально-виконавчого кодексу України видів примусового годування охарактеризовано як негуманні і є проявом тортур. Акцентована увага, що у міжнародних актах та рішеннях міжнародних органів (Європейський суд з прав людини, Міжнародний Червоний Хрест) виходять з неприйнятності примусового годування ув'язнених, яке прирівнюється до катування. Доведена неприйнятність примусового годування позбавлених волі й аргументується думка стосовно заборони такого виду поведінки з засудженими, оскільки воно є порушенням права людини розпоряджатися своїм життям і здоров'ям. Для усунення протиріччя у цьому питанні між вітчизняним законодавством і міжнародною практикою Пропонується нова редакція частини 3 статті 116 Кримінально-виконавчого кодексу України з тим, щоб взагалі було заборонено примусове годування позбавлених волі.

Ключові слова: право на життя і здоров'я, суб'єктивне право, право розпоряджатися своїм життям і здоров'ям, примусове годування, катування.

Постановка проблеми. Процедура застосування примусового годування осіб, позбавлених волі, доволі детально врегульована у частині 3 статті 116 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі

КВК) у редакції від 19 липня 2022 року. Постановою Кабінету Міністрів України від 25 квітня 2023 року визначений Порядок примусового годування та умови тримання засуджених та осіб, взятих під варту, які відмовляються від прийняття їжі. Пояснити те, чому під час повномасштабної агресії проти нашої держави у законодавчої і виконавчої гілок влади виникла необхідність приділити увагу саме примусовому годуванню позбавлених волі, можна, напевно з тих міркувань, що Європейський суд з прав людини вкотре виніс рішення у справах «проти України», у якому, зокрема, звернув увагу як на відсутність нормативно-правового регулювання процедури примусового годування позбавлених волі, так і на те, що примусове годування протирічить статті 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Отже у названих вище нормативно-правових документах процедура примусового годування тепер врегульована і у цьому питанні до України не повинно бути претензій, оскільки форма дотримана. Щодо недоліків змістовного наповнення цієї процедури мова піде нижче.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі примусового годування позбавлених волі присвятили свої роботи такі дослідники, як: О. Баконіна, І. Беззуб, І. Вахліс, К. Глоба, І. Гловюк, М. Глуховський, Н. Гришанова, О. М. Джужа, О. Дроздов, І. О. Колб, Ю. В. Орел, Роберто Рафаель Галан Віоке, О. В. Харитонова, Г. Щеннікова та ін.

Постановка завдання. Довести неприйнятність примусового годування позбавлених волі і аргу-

ментувати заборону такого виду поводження із засудженими, оскільки воно є порушенням права людини розпоряджатися своїм життям і здоров'ям.

Виклад основного матеріалу.

Відмова від вживання їжі (голодування) є формою пасивного протесту на утиски, гноблення, на порушення прав людини. Доволі часто до голодування як до єдино можливого і остаточного протесту проти неналежних умов тримання під вартою, свавілля з боку адміністрації місць позбавлення волі вдаються засуджені, тобто особи, до яких за вироком суду застосовано покарання, що є заходом державного примусу, які обмежуються у своїх правах і свободах. При цьому за частиною 3 статті 63 Конституції України засуджені користуються всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду.

У частині 3 статті 116 Кримінально-виконавчого кодексу України йдеться про примусове годування засуджених до позбавлення волі, які відмовилися від прийняття їжі. Ця норма зазнала декількох редакційних змін на шляху від простого до складного. Якщо спочатку (перша редакція КВК від 11 липня 2003 року) законодавець одним реченням допускав примусове годування у разі заявленої засудженим відмови від прийняття їжі, то у відповідності зі змінами, внесеними у частину 3 ст. 116 КВК у 2014 і у 2016 роках, коли з'явилося чотири абзаци, перше речення цієї частини статті 116 було сформульовано категорично: «Примусове годування засудженого, який заявив про відмову від прийняття їжі, забо-

роняється». 19 липня 2022 року Верховна рада України внесла зміни і доповнення у частину 3 ст. 116 КВК, у якій на сьогодні вже 14 абзаців, де ретельно виписана (на рівні інструкції) процедура примусового годування засуджених до позбавлення волі. Отримана громізка конструкція, якою є чинна редакція частини 3 ст. 116 КВК України, аж ніяк не дає підстав стверджувати, що ця норма характеризується стислістю і лаконічністю, економним використання мови, тобто у даному випадку не виконані важливі вимоги стосовно стислості, сконцентрованості, однозначності, простоти розуміння, яким має відповідати нормативно-правовий акт згідно Національному стандарту України ДСТУ 1.5:2015 «Національна стандартизація. Правила розроблення, викладання та оформлення нормативних документів» [1].

Виникає питання, а чому до застосування примусового годування привернута така пильна увага законодавця, що навіть, не зважаючи на необхідність прийняття більш важливих нагальних законів, спрямованих на протидію повномасштабній агресії проти нашої держави, у регламенті роботи Верховної Ради вкотре знайшлося місце для врегулювання примусового годування засуджених? Відповідь на це питання, як здається, можна знайти у рішенні Європейського суду з прав людини, яке було винесено у справі «Яковлев проти України» (заява 42010/18), де Україні був, зокрема, зроблений закид, що при застосуванні примусового годування засуджених має місце такий недолік, як «недостатні процесуальні гарантії у

зв'язку з відсутністю законодавчого регулювання та неефективністю судового контролю» [2]. На наш погляд саме це зауваження Європейського суду з прав людини слугувало поштовхом для того, щоб Верховна Рада України внесла зміни і доповнення у кримінально-виконавче і кримінальне процесуальне законодавство для детального врегулювання процедури примусового годування позбавлених волі, а Кабінет Міністрів України затвердив Порядок примусового годування та умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, які відмовляються від прийняття їжі.

Як видається, проблему примусового годування позбавлених волі необхідно розглядати під різними кутами зору. Насамперед, потрібно відповісти на питання, як відмова засудженого від їжі кореспондується з правом людини на життя і здоров'я; наскільки є прийнятним застосування додаткового примусу до особи, яка й так знаходиться під тиском державного примусу; а чи позбавлене примусове годування засудженого ознак глуму, збиткування, наруги над ним і катування?

Засуджені, які доведені до відчаю і обирають у якості методу спротиву відмову на знак протесту від вживання їжі, ставлять під загрозу своє життя і здоров'я, це їх добровільне волевиявлення. У разі примусового годування держава з благих побажань запобігає загрозам праву на життя і здоров'я, але, як відомо благими намірами вимощена дорога в пекло. У частині 3 ст. 116 КВК стверджується, що примусове годування є крайнім заходом для збереження життя засудженого, отже необхідно

визначитися зі змістом права людини на життя і здоров'я.

Згідно статті 3 Загальної декларації прав людини кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканість. Також і ст. 3 Конституції України декларує, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Повага до людського життя як безцінного, найвищого блага відображена у ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, де йдеться про те, що право на життя є невід'ємним правом кожної людини. Це право охороняється законом. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Так само і в ст. 27 Конституції України вказується, що кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави - захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.

Ніхто, у тому числі Конституція, не наділяють людину правом на життя. Конституція України визнає, що людина має це право в силу лише того факту, що вона є людиною.

Цивільний кодекс України відносить право на життя, право на охорону здоров'я до особистих немайнових прав фізичної особи, які належать кожній фізичній особі від народження, а також містить вказівку на те, що особисті немайнові права тісно пов'язані з фізичною особою. Фізична особа не може відмовитися від особистих немайнових прав, а також не може бути позбавлена цих прав (ст. 269 ЦКУ)

[3]. Треба відмітити, що за такого підходу, коли фізична особа не може відмовитися від права на життя, коли для людини немає можливості вільно розпоряджатися своїм життям, право на життя перетворюється в об'єктивне право, в обов'язок жити, міру належної поведінки суб'єкта суспільних відносин тобто у цивільному праві нівелюється межа між обов'язком і правом жити [4].

Як здається, у вищезазначених джерелах право людини на життя розуміється у нормативно-структурованому значенні, але ж життя притаманне людині від природи, а не дароване нормативно-правовими приписами держави. Необхідно розуміти, що право на життя і право на здоров'я відносяться до абсолютних прав. Абсолютні права – суб'єктивні права, носіям яких протистоїть невизначена і необмежена кількість зобов'язаних осіб. Зобов'язання полягає в утриманні від вчинення дій, що порушують абсолютні права. Абсолютними правами зазвичай вважають: заборону катувань; заборону нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження [5].

У конституційному праві право на життя і на здоров'я, як можливість вчиняти ті чи інші дії в межах встановлених правом, тлумачать як свободу людини, яка відноситься до суб'єктивних прав людини. Суб'єктивне право – це міра можливої поведінки суб'єкта суспільних відносин, що передбачені нормами об'єктивного права. Суб'єктивне право інтерпретується як певні юридично визнані можливості (права та свободи) поведінки суб'єкта права з метою задоволення

власного інтересу (потреби). Слово «суб'єктивне» означає, що наданими можливостями (правами та свободами) конкретний суб'єкт права на свій розсуд може скористатися або не скористатися, все залежить від його волі (інтересу) та свідомості [6].

Суб'єктивні права завжди розуміються в конкретному значенні – право на життя, працю, освіту тощо, їх використання завжди залежить від особистого бажання і розсуду індивіда. Відмінна риса суб'єктивного права в тому, що суб'єкт, що володіє ним, може від нього відмовитися, не потребуючи для цього отримання спеціальних повноважень і не будучи зобов'язаним в цьому перед ким-небудь звітувати. Суб'єктивними правами виступають конкретні права і свободи особи, які суб'єктивні в тому розумінні, що пов'язані з суб'єктом, належать йому і реалізуються залежно від його волі і свідомості [7]. Отже необхідно розмежовувати право на життя і здоров'я і право розпоряджатися своїм життям і здоров'ям. На думку Р. А. Калюжного і Л. О. Шапенко різниця між змістом суб'єктивного права і його здійсненням полягає в тому, що зміст суб'єктивного права включає в себе лише можливу поведінку уповноваженої особи, тоді коли здійснення права передбачає реальні, конкретні дії, пов'язані з перетворенням цієї можливості в дійсність. Це означає, що співвідношення між поведінкою, яка є складовою змісту суб'єктивного права, і поведінкою, що складає зміст здійснення права, являє собою співвідношення між можливістю та дійсністю [8]. Оголошення голоду-

вання особою, позбавленої волі, є її волевиявленням, якби не парадоксально це сприймалось, а волевиявлення є, до речі, процесом втілення волі соціальних суб'єктів у соціальну дійсність [9]. Під дійсністю потрібно розуміти умови відбування позбавлення волі у виправних колоніях радянського зразка, які Європейським комітетом з запобігання катуванням визначені як негуманні, що межують з тортурами. Мальтійська декларація стосовно тих, хто оголосив голодування, виходить з того, що необхідно поважати право особи, яка відмовилася від вживання їжі, розпоряджатися своєю особистістю, а одним з керівних принципів надання допомоги тому, хто оголосив голодування, має бути виключення примусу стосовно нього [10].

У частині 3 ст. 116 КВК йдеться про роль лікаря у застосуванні примусового годування до позбавлених волі. Цей припис лікарям визначати вид примусового годування і бути присутнім при його застосуванні абсолютно не відповідає міжнародним уявленням про морально-етичну складову діяльності лікарів. Так, Токійська декларація, що була прийнята у жовтні 1975 року Всесвітньою Медичною Асамблеєю, надає рекомендації лікарям стосовно катувань, покарань ті інших мук, а також негуманного або принизливого лікування у зв'язку з арештом чи утриманням у місцях ув'язнення. У цьому документі, зокрема, передбачено, що коли ув'язнений відмовляється від споживання їжі, то лікар не може застосувати до нього примусове штучне харчування [11]. Всесвітня

медична асоціація пізніше переглянула й оновила цю Декларацію, у якій зараз недвозначно говориться, що примусове годування силою є формою тортур і таким, що принижує гідність.

Виступає проти примусового годування позбавлених волі і Міжнародний Червоний Хрест, звертаючи увагу, що у випадку голодування у в'язнях необхідно прагнути до того, щоб поводження із ув'язненими і умови їх утримання були гуманними і відповідали міжнародним стандартам; відмова від вживання їжі є вибором засуджених, який необхідно поважати, як і їх людську гідність [12].

У частині 3 ст. 116 КВК України сказано, що примусове годування має на меті гуманне ставлення до особи засудженого, його прав, честі і гідності та не допускає будь-якого приниження чи тортур стосовно такого засудженого. Але як співвідноситься з цією тезою те, що серед шести названих видів примусового годування тричі йдеться про назогастральний зонд і одним із таких видів є годування через гастростому? Вживання у тексті закону даних слів іноземного походження вимагає їх тлумачення, щоб розуміти, наскільки гуманними є ці види примусового годування.

Так, процедура вставлення назогастрального зонда характеризується тим, що пацієнт має бути у свідомості, дихати рівномірно і розслабитися, для полегшення проходження зонда може його ковтати або пити воду через соломинку, при цьому зонд вводиться через ніздрю [13]. А чи можливо взагалі, щоб особа, яка чинить спротив примусовому

годуванню, при цьому розслабилась і рівномірно дихала в той час, коли насправді силоміць їй вводять через ніздрю назогастральний зонд?

Так само не відповідає праву людини на особисту недоторканість і примусове годування через гастростомію, яка насправді, є хірургічною операцією, що полягає в створенні штучного входу в порожнину шлунку через передню черевну стінку з метою годування пацієнта при неможливості прийому їжі через рот [14]. Як можна стверджувати про людинолюбство, дотримання прав особи, коли людині попри її волю роблять розтин шлунку? Хіба це не тортури, під якими у Токійській декларації розуміють навмисне систематичне або одноразове спричинення фізичних чи психічних страждань однією або декількома людьми, які діють самостійно або за чийось наказом, із застосуванням примусу? [11].

На додаток до ретельно описаної у частині 3 ст. 116 КВК процедури примусового годування Кабінет Міністрів України своєю Постановою від 25 квітня 2023 року затвердив Порядок примусового годування та умови тримання засуджених та осіб, взятих під варту, які відмовляються від прийняття їжі. Згідно п. 14 цієї Постанови примусове годування здійснюється з урахуванням практики Європейського суду з прав людини [15].

Однак, як відомо, Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях (справа Невмержицький проти України (2005 рік), Яковлев проти України (2022 рік) займає чітку позицію про неприйнятність примусового годування, вважає його жорстоким поводженням із заявниками,

виходить з того, що примусове годування є порушенням статті 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, де сказано, що ніхто не може бути підданий катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню [16].

Розуміння того, що примусове годування невіддільне від тортур знайшло своє відображення і у науково-методичному посібнику для суддів, присвяченому застосуванню практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя вказується, що сферою застосування ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод є усі випадки перебування особи під контролем держави, зокрема, і примусове годування [17].

Висновки. Таким чином, Європейський суд з прав людини, Міжнародний Червоний Хрест, Мальтійська і Токійська декларації виходять з неприйнятності примусового годування ув'язнених, яке прирівнюється до катування. Не позбавлені ознак тортур і дві третини видів примусового годування, названих у частині 3 ст. 116 КВК України. На нашу думку для усунення протиріччя у цьому питанні між вітчизняним законодавством і міжнародною практикою необхідно частину 3 ст. 116 КВК України викласти у такій редакції: «Примусове годування засудженого, який заявив про відмову від вживання їжі, забороняється».

Список використаних джерел

1. Національний стандарт України ДСТУ 1.5:2015 «Національна стандартизація. Правила розроблення, викладання та оформлення нормативних документів. URL: https://udhtu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/03/DSTY_1_5_2015.pdf (дата звернення: 25.05.24).
2. Яковлев проти України : Рішення Європейського суду з прав людини. П'ята секція. (Заява № 42010/18) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_i53#Text (дата звернення: 25.05.24).
3. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 №435-IV. Дата оновлення від 08.03.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n5549> (дата звернення: 25.05.2024)
4. Поняття, сутність і зміст об'єктивного права. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/tdp-new/info/lection/lec5/tema5_7.html (дата звернення: 25.05.24).
5. Абсолютні права. URL: <https://www.rights.in.ua/themes/human-rights-restrictions/absolute-rights> (дата звернення: 25.05.24).
6. Суб'єктивні права. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D0%B1%27%D1%94%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D1%96_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0 (дата звернення: 25.05.24).
7. Об'єктивне і суб'єктивне право. URL: <https://studies.in.ua/krestovska-nm-teorija-derzhavy-i-prava/1532-116-1110-obyektivne-subyektivne-pravo.html> (дата звернення: 25.05.24).
8. Калюжний Р. А., Шапенко Л. О. Концептуальний зміст суб'єктивного права в умовах правової інтеграції. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2019. № 4. С. 54–61.

9. Волевиявлення URL: <https://vue.gov.ua/%D0%92%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%8F%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F> (дата звернення: 25.05.24).
10. Мальтійська декларація стосовно тих, хто оголосив голодування (прийнята 43-ю Всесвітньою Медичною асамблеєю, жовтень 1975 р., м. Марбелла). URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/151422__151422 (дата звернення: 25.05.24).
11. Токійська декларація (прийнята 29-ю Всесвітньою Медичною асамблеєю, жовтень 1975 р., м. Токіо). URL: <https://med-pravo.ru/International/Tokyo.htm> (дата звернення: 25.05.24).
12. Hunger strikes in prisons: The ICRC's position. URL: <https://www.icrc.org/en/document/hunger-strikes-prisons-icrc-position> (дата звернення: 25.05.24).
13. Введення зонду для ентерального годування. URL: <https://together.stjude.org/uk-ua/procedures/feeding-tube-placement-for-enteral-feeding.html> (дата звернення: 25.05.24).
14. Що таке гастростомія? URL: <https://www.surgery.org.ua/News/Details/f46515ca-4997-4902-990e-d734a8c86d04> (дата звернення: 25.05.24).
15. Про затвердження Порядку примусового годування та умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, які відмовляються від прийняття їжі : постанов Кабінету Міністрів України від 25 квітня 2023 року № 385. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/385-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 25.05.24).
16. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : міжнар. док. від 04.11.1950 / Рада Європи.. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 25.05.24).
17. Фулей Т. І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя : науково-методичний посібник для суддів. 2-ге вид. випр., допов. К., 2015. 208 с. <https://www.osce.org/files/f/documents/4/7/232716.pdf> (дата звернення: 25.05.24).

Stepanyuk A., *Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Law of the Faculty of Humanities and Law National Aerospace University «Kharkiv Aviation Institute»*

ORCID: 0000-0002-0877-6319

The right to life and forced feeding of persons deprived of liberty

The article draws attention to the peculiarities of the procedure for legislative regulation of the use of force-feeding of prisoners under the influence of the decisions of the European Court of Human Rights. The difference between the absolute right to life and health and the subjective right to dispose of one's life and health in the event of being declared deprived of liberty on hunger strike is indicated. With reference to international documents, it is proved that force-feeding of prisoners contradicts their right to personal integrity and falls under the signs of torture. It is shown that the participation of a doctor in force-feeding of prisoners is unacceptable, since it does not comply with the principles of medical ethics. The article indicates that most of the types of force-feeding enshrined in Part 3 of Article 116 of the

Criminal and Executive Code of Ukraine are characterized as inhumane and are a manifestation of torture. It is emphasized that international acts and decisions of international bodies (European Court of Human Rights, International Red Cross) proceed from the inadmissibility of force-feeding prisoners, which is equated with torture. The inadmissibility of force-feeding prisoners is proven and the opinion is argued regarding the prohibition of this type of treatment of convicts, since it is a violation of the human right to dispose of one's life and health. In order to eliminate the contradiction in this issue between domestic legislation and international practice, a new wording of Part 3 of Article 116 of the Criminal and Executive Code of Ukraine is proposed so that force-feeding prisoners is generally prohibited.

Keywords: *right to life and health, subjective right, right to dispose of one's life and health, forced feeding, torture.*